

Een ratelaar in de nacht

Recente waarnemingen van de Nachtzwaluw in de duinen

In de zomer van 2018 zijn er Nachtzwaluwen gehoord in de duinen van Zuid-Kennemerland. Hebben ze er ook gebroed? En hoeveel paartjes dan? En hoe tel je die dan? Wim de Groot zocht voor de Fitis een en ander verder uit: oude waarnemingen, aantallen, (landelijke) trends en nog veel meer. De laatste jaren lijkt de Nachtzwaluw in de lift. Welke factoren zijn bepalend voor dit succes?

De waarnemingen

Ik kwam afgelopen juni terug van een BMP uilen-rondje in het Rozenwater-veld in de Amsterdamse Waterleiding-duinen en besloot om half één 's nachts al terugfietsend over de Blinkertweg (Kievitenvlak) nog even mijn geluk te beproeven op de Nachtzwaluw. Niet geheel toevallig, want tien jaar terug had ik daar ook al eens een Nachtzwaluw horen snorren vanuit het aangrenzende golfterrein. Dus de stille duisternis maar verstoord met het afspelen van een audio van de ratelaar, en verdomd, even later klinkt er 100 meter verderop vanuit de duisternis precies zo'n zelfde ratel (<https://waarneming.nl/waarneming/view/158237895>).

Een paar dagen later, bij een BMP telgebied in Groot Olmen (Kennemerduinen) hoor ik voor zonsopgang een tweede ratelaar. Dat is vanuit Haarlem-Noord mijn 'achtertuin', dus deze kon ik bij wijze van avondwandeling de weken daarop 's avonds nog een aantal keren bezoeken, soms samen met andere nieuwsgierigen. Dick Melman heeft een leuke opname weten te maken, waarop je na een hoop geratel na 33 seconden hoort hoe dit afloopt in een soort 'kwijnend' geluid en ook even een paar vleugelklappen kan horen. Ik kon het niet zien, maar die vleugels schijnen ze dan

bij wijze van balts ruggelings tegen elkaar te klappen (<https://waarneming.nl/waarneming/view/156454192>).

Het geluid van vele kikkers...

Voordat ik dat geluidsfragment erbij zette werd ik op waarneming.nl nog gewaarschuwd dat het geluid wel regelmatig verward wordt met dat van de Veenmol. Ook Sprinkhaanzanger en Rugstreeppad worden wel genoemd. Maar de lange ratel van de Nachtzwaluw moet volgens mij voor iedereen onmiskenbaar kunnen zijn door vooral zijn tweetonige heen-en-weer gang. Jac. P. Thijsse schreef hier op zijn aanstekelijke poëtische manier al het volgende over (Het Vogeljaar, 1904, p. 278): “Op eens klinkt het in de verte ‘errrr, or-errrr, or errrr’, het geluid van de vele kikkers in de verte, twee trillers, een lange en een korte, die ongeveer een kwart uit elkander liggen, de lage duurt 't kortst. Ze trillen niet zooals in de vioolschool of het étuden-cahier, maar zooals de ratel van uw kinderjaren, de toon blijft altijd even hoog. 't Is eigenlijk weinig anders dan de letter r.

(...) er is beweerd, dat de nachtzwaluw het niet lang kan uithouden zonder tel-

kens weer adem te halen en dat dan bij de uitademing de hoge triller, bij het inademen de lage wordt voortgebracht, dus ongeveer zoals bij een toonpaar van een harmonica. Hoe ze dat nu hebben kunnen waarnemen, is mij een raadsel: een nachtzwaluw is niet erg schuw, maar zoo vertrouwelijk toch niet, dat je hem onder 't zingen een spiegeltje voor den bek kunt houden. (...) Als hij 't lang volhoudt, raakt hij ten slotte uitgeput en dan raakt hij van de wijs, de triller verloopt in een reeks van schokkende geluidjes, die al zachter en zachter worden en eindelijk geheel ophouden."

Nou hebben wij vandaag de dag natuurlijk ook geen spiegeltje meer nodig: op het internet zijn genoeg filmpjes van

ratelende Nachtzwaluwen te bekijken. Ikzelf hou het erop dat-ie op de *or* inademt. En vraag me vervolgens nu weer af waarom hij bij de *errr* voortdurend zijn snavel opent en sluit. Enfin, zo blijven we lekker bezig.

Lastig te tellen

Tof natuurlijk dat er weer Nachtzwaluwen in Zuid-Kennemerland te horen zijn. De afgelopen jaren reisden liefhebbers voor deze soort meestal af naar Schoorl, waar al een aantal jaren 4-6 territoria bekend zijn. Een voor de hand liggende vraag is nu natuurlijk hoeveel er nu totaal in onze duinen zitten. En of er ook sprake is van enige trend.

Daarover wat verder lezend kom ik er al

Figuur 1. Perfecte camoufla­ge (bron: RTV Oost Mobiel <https://m.rtvost.nl/nieuws/fotos.aspx?articleId=223500&start=0>)

gauw achter dat de soort lastig te tellen is. Allereerst vanwege de vaak slechts korte tijd ná zonsondergang dat hij zijn ratel laat horen, waardoor grotere gebieden meer mankracht of meer avonden vergen om alles te tellen. Maar ook kan het territorium-gedrag per individu enorm verschillen. Dubbeltellingen kunnen bijvoorbeeld makkelijk ontstaan doordat er individuen zijn die het niet zo nauw nemen met de SOVON fusieafstand van 300 meter, maar rustig twee zangposten bezetten die 600 meter uit elkaar liggen. Of anderen die van grote afstand af komen op het geluid waarmee je alleen een eventuele Nachtzwaluw terplekke had gehoopt uit te lokken. Bovendien kunnen ook vrouwtjes ratelen, zij het wat minder luid en lang... Ook de clustering van territoria, met soms afstanden tussen de legsels van nog geen 50 meter (Bijlsma, 1989), in combinatie met voedselvluchten van meer dan een kilometer ver, draagt niet bij aan de overzichtelijkheid van deze telsoort. En in de tegenovergestelde situatie, bij losse territoria (in gebieden met weinig nachtzwaluwen) kunnen sommige individuen domweg erg stil zijn en alleen kort na zonsondergang even een paar keer ratelen (en zich ook niet verder door geluidsbandjes laten verleiden). Tenslotte is de soort in zijn activiteit enorm weersafhankelijk: volle maan, windstille en warm weer geven de meeste kans om de vogel actief ratelend en jagend te treffen. De mate waarin al deze factoren tot verschillende tel-uitkomsten leiden kan daardoor flink oplopen. Zo werd een gebied in Overijssel extra intensief doorzocht voor een onderzoek met zenders, hetgeen acht territoria opleverde. De plaatselijke VWG had daar met drie tellingen vanaf vaste telposten datzelfde seizoen maar twee van gevonden (Leemreide, 2012).

Telmethode

Om meer inzicht in het totale aantal Nachtzwaluwen in onze duinen te krijgen zal er een komend jaar gewoon weers eens geteld moeten worden. Voor een groter gebied wordt dit meestal gedaan door het op te delen in routes langs gunstige plekken. Belangrijk is vervolgens om een aantal mogelijke datums af te spreken rond volle maanstanden. Er moet keuze zijn, want rondfietsen op dagen met regen of harde wind heeft weinig zin, dus uitwijk naar andere datums is essentieel. SOVON houdt 15 mei tot 10 augustus aan voor geldige territoria in geval van zang/balts. En dan liefst drie tellingen, wat voor 2019 dan neer zou komen op rond 18 mei, rond 17 juni en 16 juli. Vanaf een half uur na zonsondergang gaat het dan los. Arend van Dijk (2016) noemt nog een tweede methode gebaseerd op de piek in zang eind mei in de na-nacht. Hij probeerde dan rond eind mei van 3:00 tot 4:45 uur een zo groot mogelijk gebied te bestrijken, tot zo'n 25 km². Extra rondes in juni en juli kunnen dan vooral dienen om de eerste waarnemingen te herbevestigen en eventuele nog gemiste losse gebieden te tellen. Mochten we de methode van van Dijk gebruiken, dan kan ik me voorstellen dat de BMP-ers van dat jaar gevraagd worden eind mei een keer hun wekker nóg vroeger dan normaal te zetten om (vooraf aan de eigen BMP telling) extra op zoek te gaan naar Nachtzwaluwen in een uitgebreider van tevoren afgesproken gebied. De extra tellingen in juni en juli zouden dan bijvoorbeeld door andere liefhebbers 's avonds (op de eerste manier) kunnen plaatsvinden, gebaseerd op wat er in de mei-rondes gevonden is. Van de beheerders uit (van zowel Kennemerduinen als Amsterdamse Waterleidingduinen) heb ik al begrepen dat er zeker interesse is in deze gegevens.

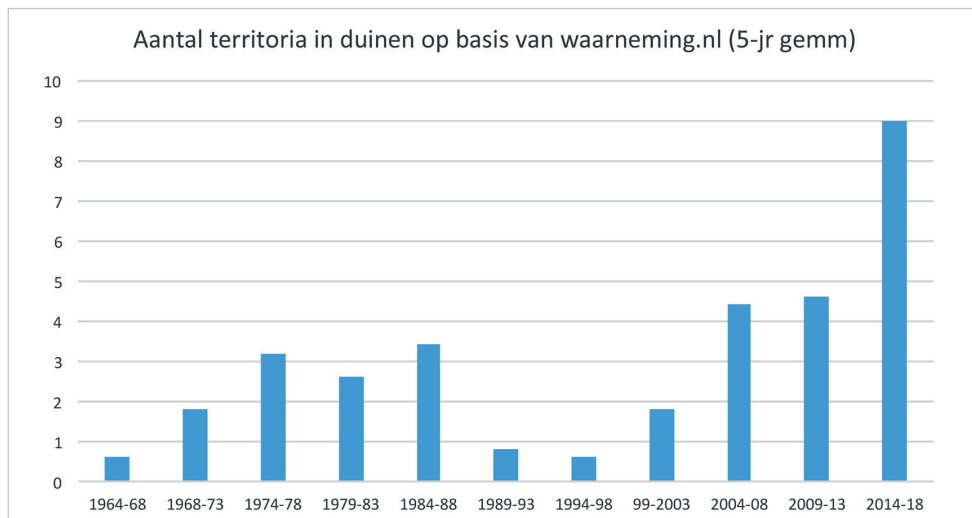
Aantallen

Elf jaar geleden was 2007 uitgeroepen tot het “Jaar van de Nachtzwaluw”. In het SOVON-verslag van dat jaar staat veel informatie, en wordt ook een poging gedaan om een complete schatting van het aantal territoria in Nederland te maken (van Kleunen et al., 2007). Opgeteld komt het SOVON tot een totale populatieomvang in 2007 van maximaal 1844 territoria, verdeeld naar duinen (27), Midden-Nederland (1141) en Zuid-Nederland (676). De duinen stond dat jaar synoniem met Schoorl, plus één territorium in Berkheide (onder Katwijk). Texel en Vlieland waren uit 2006 bekend, maar in 2007 waren er geen gegevens beschikbaar. Wel betwijfel ik of de door SOVON geschatte foutmarges voldoende ruim zijn genomen (zie Leemreize’s verschil tussen een intensieve telling en een meer standaard telling, hetgeen een factor vier scheelt). Maar goed, 1844 territoria is de nauwkeurigste schatting die we tot nu toe van enig jaar hebben.

Een trend?

Hoe betrouwbaar of onbetrouwbaar tellingen ook mogen zijn, als we ze ieder jaar maar op dezelfde manier uitvoeren dan ontstaat er toch een beeld. Weliswaar nog steeds geen betrouwbaar beeld qua absolute aantallen, maar wel qua verloop, en zulke trends zijn als informatie minstens zo waardevol.

Voor trends hebben we beschikking over gegevens van waarneming.nl en SOVON. Waarneming.nl beperkt zich qua standaardisatie tot het verschaffen van een standaardformulier waarin staat wat er minimaal van een waarneming vermeld dient te worden, plus bij zeldzamere soorten de tussenkomst van beoordelaars. Bij SOVON worden via onder andere de BMP-methode gebieden aan waarnemers gekoppeld en komen de volgens de karterings-richtlijnen geïnventariseerde Nachtzwaluwen vanzelf in hun landelijke database terecht. Overigens worden de waarnemingen uit waarneming.nl ook maandelijks doorgestuurd naar SOVON voor controle en aanvulling.

Figuur 2. Aantal waarnemingen van territoria van Nachtzwaluw in duingebieden in Nederland (5jr gemiddelden). Bron: <https://waarneming.nl>

Uit waarneming.nl heb ik van alle kust-waarnemingen de hoogste tellingen van alle zingende/baltsende individuen opgeteld, waarbij ik op basis van GPS zelf een grove autoclustering heb toegepast (met een kilometer fusie-afstand). En van deze uitslagen heb ik ook nog eens vijfjaars gemiddelden genomen (figuur 2). Het hoeft geen betoog dat dit dus slechts een grove indicatie geeft van de absolute aantallen in de duinen, maar met name een trend zou hier toch wel uit af te leiden mogen zijn.

De waarnemingen stammen voor de helft uit Schoorl, de rest van Texel, Zeeland, Katwijk, het Noordhollands Duinreservaat, de Kennemerduinen, Vlieland en Terschelling. Zoals reeds besproken kan hier nog makkelijk van een aantal malen onderschatting sprake zijn. En een belangrijke beperking van figuur 2 is bovendien dat waarneming.nl vanaf 2005 in de lucht was. De gegevens van de jaren daarvoor zijn er dus met terugwerkende kracht in gezet, wat de volledigheid van de gegevens van vóór 2005 nog verder onvolledig maakt. Maar enfin, de trend lijkt positief. En dit strookt met het lan-

delijk beeld van figuur 3, afkomstig van SOVON.

Verder terugkijkend ander beeld

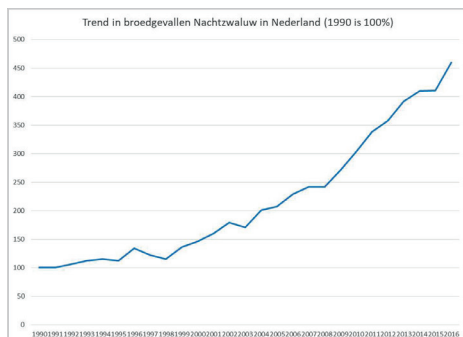
Als we de landelijke trend proberen naar een verder verleden door te trekken, dan zien we (figuur 4) dat de trend die vanaf 1990 stijgende was, in groter verband eigenlijk meer een soort 'opkrabbelen uit een diep dal' met een dieptepunt rond 1985 is geweest. Bovendien schat SOVON zelf dat de populatie rond 1950 minstens nog 1000 groter is geweest dan de terug te halen aantallen in figuur 4 laten zien (reconstructie van Kleunen et al., 2007).

De afname sinds 1950 is slecht gedocumenteerd maar in gevallen waar dit wel gebeurde was sprake van maar liefst 71-100% afname (Bijlsma in: Teixeira, 1979). Dit betrof het oosten van het land, maar ook Meijndel werd genoemd. Door het RIVON is in 1959 en 1971 landelijk onderzoek gedaan naar het aantal territoria, inclusief veldonderzoek en een enquête onder vogelaars. In 1959 werden totaal 330 territoria gemeld, en in 1971 slechts 134 (Timmermans, 1989). Alhoewel deze cijfers waarschijnlijk wel erg aan de onderkant zitten (want grotendeels gebaseerd op respons op een enquête), zou het dus kunnen zijn dat de ergste dip al eerder heeft plaatsgevonden dan volgens figuur 4, al zo rond 1970.

Nog verder terugkijken wordt moeilijk, bij gebrek aan methodische tellingen. Een schatting is gemaakt dat de Nachtzwaluw tussen 1901 en 1930 in Nederland tussen de 3000 en 30.000 territoria zou hebben gekend (Parlevliet, 2003).

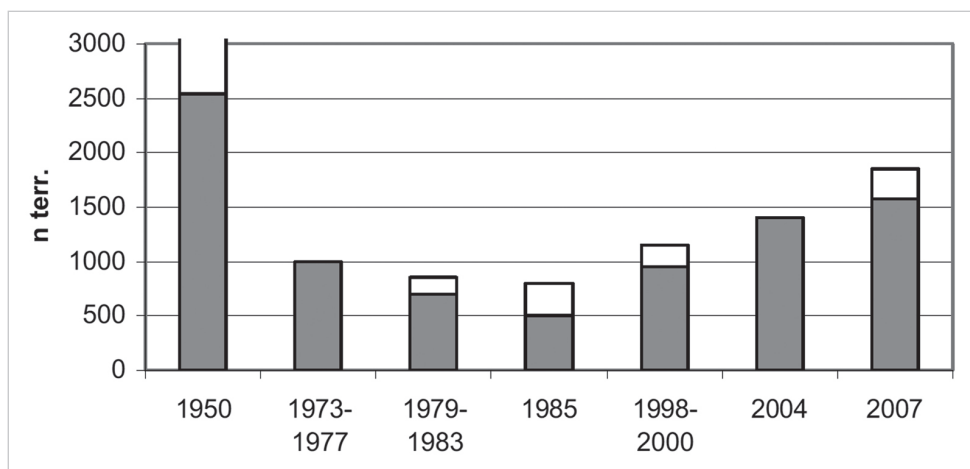
De trend in de duinen

Er is alle reden om er vanuit te gaan dat deze zelfde trend over een langere periode ook voor onze duinen geldt: In het

Figuur 3. Percentage (index) broedgevallen Nachtzwaluw in Nederland in verhouding tot het aantal in 1990 (bron: Netwerk Ecologische Monitoring, Sovon Vogelonderzoek Nederland & CBS, www.sovon.nl)

Figuur 4. Aantalsschattingen voor de landelijke populatiegrootte van de Nachtzwaluw voor periodes tussen 1950 en 2007. Indien bekend wordt naast de minimum-schatting (grijs) ook een maximum-schatting (wit) getoond. (van Kleunen et al, 2007).

reeds geciteerde *Het Vogeljaar* meldt Thijsse (1904): “*In zandstreken met name in de duinen komt de vogel zeer veel voor, ...*”. En het artikel toont een foto van een Nachtzwaluw in de Bloemendaalsche Duinen. Ook Wigman (1912) spreekt van “*In onze Veluwsche bosschen behoort hij geenszins tot de zeldzame verschijningen, al vermoed ik, dat er, afgaande op bedragen van personen, die het weten kunnen, in onze duinen meer voorkomen...*” (waarbij hij dan waarschijnlijk weer op Thijsse doelt). Hoeveel hoger de aantallen aan het begin van de vorige eeuw waren ten opzichte van het geschatte maximum van 3000 territoria in 1950 is niet bekend omdat aantallen verder ontbreken. Maar de conclusie dat er een eeuw geleden veel meer Nachtzwaluwen in onze duinen voorkwamen dan heden ten dage lijkt wel te trekken.

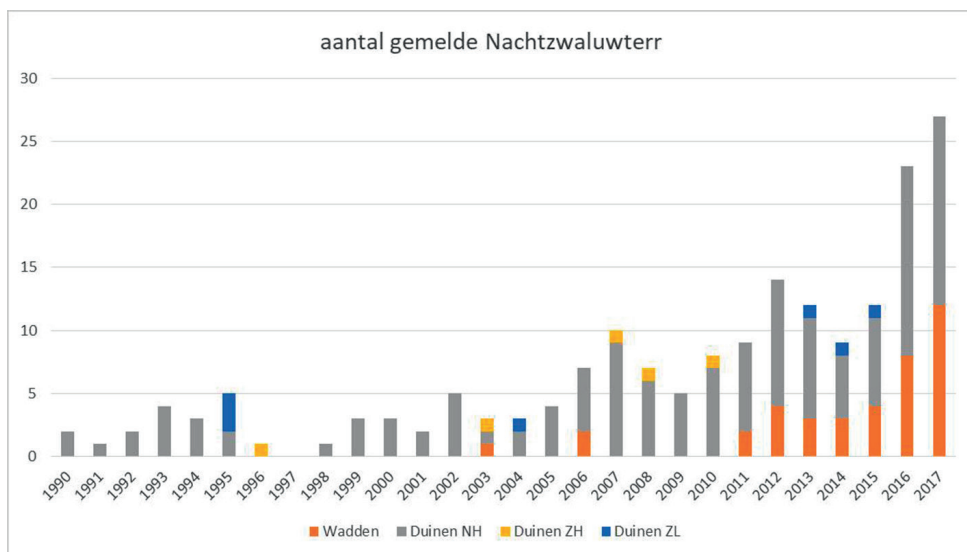
Van SOVON ontving ik de bij hun bekende aantallen nachtzwaluwterritoria in onze duingebieden. Ook hier weer het beeld dat de soort pas deze eeuw weer aan een bescheiden opmars is be-

gonnen. De uitsplitsing in deelgebieden laat zien dat de vogel het de laatste jaren vooral ook goed doet op de Waddeneilanden (figuur 5 laat daar in 2017 vier nieuwe territoria zien, van Kleunen, 2018).

Van de duinen van Bloemendaal en Velsen is het aantalsverloop getekend in figuur 6.

Het beeld is grillig, en een inventariseerder die de piek rond 1980 maakte, schreef me: “*...Ineens waren ze er, en met dezelfde vaart waren alle Nachtzwaluwen weer weg...*” (Henk Wijkhuizen, schriftelijke mededeling over het cluster Nachtzwaluwen dat rond 1980 een aantal jaren rond de Winweg in de Kennemerduinen verbleef). Dit cluster stond overigens niet op waarneming.nl, hetgeen de onvolledigheid van figuur 2 nog eens onderstreept.

Het meest opvallend aan figuur 6 is eigenlijk de rechterkant: vanaf 1987 is de soort uit het gebied verdwenen! Zo zul je de Nachtzwaluw vergeefs zoeken op de site van Broedvogels Nationaal

Figuur 5. Bij SOVON bekende aantallen Nachtzwaluw-territoria in onze duinen, uitgesplitst naar provincie en Wadden, 1990-2017. Bron: NEM (Sovon, CBS, Provincies)

Park Zuid Kennemerland 1996-2017: hij komt er in deze periode niet voor... (NPZK-site, 2017). Waarneming.nl bevestigt dit min of meer: op één waarneming in Zandvoort en één in NPZK na (beiden in 2008) heerst er ook op waarneming.nl radiostilte wat betreft waarnemingen in Zuid-Kennemerland die op territoria duiden. Begrijpelijk dat de ecooloog van beheerder PWN (Hubert Kivit) enthousiast reageerde op de twee verse waarnemingen van deze zomer. Tot zover de waarnemingen, aantallen en trends. Maar welke factoren zijn nu bepalend als we proberen deze trends te verklaren?

Succesfactor één: voedselaanbod

De beschikbaarheid van het juiste voedsel staat altijd voorop als het erom gaat het succes of de achteruitgang van een soort te begrijpen. En dat voedselaanbod moet dan natuurlijk het jaar rond op orde zijn, dus ook in Afrika, waar de Nachtzwaluw de helft van zijn

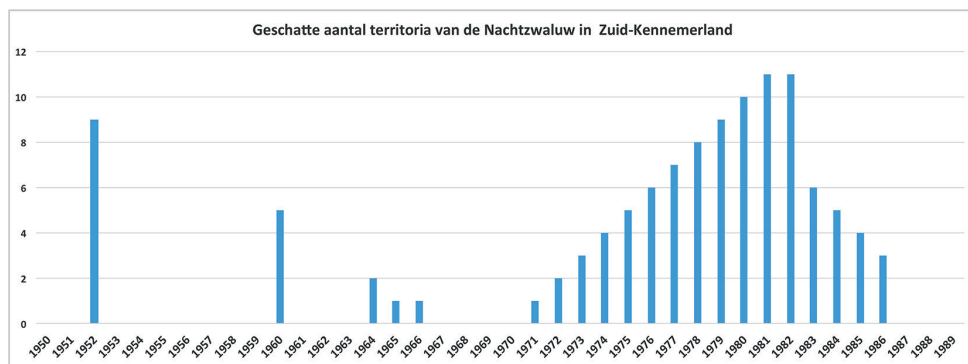
tijd verblijft. Een sinds 1985 gestaag vergroenende Sahel (<https://www.sovon.nl/en/content/nederlandse-broedvogels-profigteren-van-natte-sahel>) is wellicht gunstig geweest. De enigszins beboste delen van de Sahel worden als overwinteringsgebied genoemd waar de soort sterk van afhankelijk is (Zwarts, et al., 2009), maar in hoeverre al onze Nachtzwaluwen daar overwinteren is nog onduidelijk. Het merendeel van de Europese populatie lijkt in de savannes van oost en zuidelijk Afrika te overwinteren (Maréchal, 1989a). Wel houden de aantallen tussen 1968-2007 gelijke tred met die van de Grasmus en Rietzanger, beide overwinterraars in de westelijke Sahel (van Kleunen et al., 2012). Dit zou indirect kunnen duiden op het belang van de neerslag in zijn overwinteringsgebied en tevens kunnen samenlopen met stijging van de zomertemperatuur in Nederland, maar ook hier wordt opgemerkt dat er waarschijnlijk nog te weinig goede informatie over is.

Verder is het aannemelijk dat de soort in Afrika door zijn voorkeur voor savannes en woeste gronden weinig te lijden heeft van insecticiden.

In Nederland gaat het om de aanwezigheid van grote nachtvlinders en kevers, die samen het hoofdmenu vormen (van Kleunen et al., 2007). Ook hier profiteert de Nachtzwaluw wellicht van een positieve trend: SOVON becijferde dat van 40 onderzochte macronachtvlinders bij driekwart van de soorten het aantal tussen 1980 en 2007 landelijk behoorlijk aan het toenemen is, afgaand op waarnemingen uit het nachtvlinderbestand *Noctua* van de Werkgroep Vlinderfaunistiek van EIS-Nederland en De Vlinderstichting (van Kleunen et al., 2007). Voor de overige kwart (tien soorten) gold overigens wel dat die aan het afnemen waren, hetgeen beter strookt met het beeld van algehele malaise waar de insectenwereld zich vandaag de dag in lijkt te bevinden. De in 2017 door Hallmann voor Duitsland gerapporteerde afname van 75% van de biomassa aan insecten lijkt ook te gelden voor Nederland (Kleijn et al., 2018). Zelf denk ik overigens dat dit voor de duinen wel eens minder sterk zou kunnen gelden door hun meer geïsoleerde ligging. Uit dit-

zelfde *Noctua* bestand is inmiddels echter ook alweer een trend gemeld dat de totale hoeveelheid nachtvlinders de afgelopen 30 jaar 20% is afgenomen (<https://www.naturetoday.com/intl/nl/nature-reports/message/?msg=24059>). En ook een studie van macronachtvlinders in Engeland heeft het vooral over achteruitgang (Liley & Klarcke, 2003). Wel is de studie van Hallmann één van de eerste die uitspraken doet over daadwerkelijke (afname van) biomassa, de andere genoemde onderzoeken presenteren een mix van afnames van aantallen en hoeveelheid soorten. Voor de Nachtzwaluw is een verarming qua soortenrijkdom maar een toename van de overgebleven soorten wellicht toch geen probleem of zelfs gunstig, ook al is het dan geen 'schijf van vijf' meer. Ook kevers (mest-, mei- en junikevers en boktorren) lijken de laatste tien jaar iets toe te nemen, afgaand op de statistieken van waarneming.nl., al is het beeld ook hier niet erg duidelijk.

De kwaliteit van het voedsel, met name de ophoping van landbouwgif in de vlinders, zou ook een belangrijke verklaring kunnen vormen voor de dip in aantallen Nachtzwaluwen in de loop van de vorige eeuw. De Nachtzwaluw als pre-

Figuur 6. Aantal territoria in de duinen van Bloemendaal en Velzen, geschat op basis van bron: van den Berg & Stuart, 1989.

dator aan de top van de voedselketen is wellicht net zo gevoelig geweest voor DDT als onze roofvogels in die periode.

Tenslotte even iets heel anders, nog een factor die het jachtsucces wellicht positief beïnvloedt: lichtvervuiling. Nachtzwaluwen zijn net als uilen van hun grote netvliezen afhankelijk om 's nachts op zicht te kunnen jagen, waarschijnlijk vooral door silhouetten van vlinders en kevers tegen de hemel waar te nemen. Vandaar dat ze vooral bij nachten rond volle maan effectief kunnen jagen. Er is een waarneming bekend van Nachtzwaluwen die expres veel bij lantaarnpalen en een verlicht raam op jacht waren (Schultz, 1988).

Ik kwam de suggestie dat Nachtzwaluwen van extra verlichting profiteren ook tegen bij Maréchal (1989b) met plaatje en al (figuur 7), al schuilt in de bijgeleverde verklaring ("omdat ze insecten beter zien") wel het gevaar van een drogreden. Immers de insecten op zich worden al aangetrokken door het licht, dus is de vraag of de vogels niet al gewoon afkomen op de concentratie insecten, lamp of geen lamp. Maar mijn suggestie staat los van direct licht zoals van lantaarnpalen en koplampen. Als vandaag de dag de hemel in Nederland op veel plaatsen 's nachts al lang niet meer helemaal zwart is, is dat slecht nieuws voor liefhebbers van vallende sterren en melkwegen, maar voor onze Nachtzwaluw zou dit wellicht juist in zijn voordeel kunnen werken, waarom niet?

Succesfactor twee: geschikt broedbiotoop

De factor voedsel bepaalt natuurlijk voor een groot deel wat voor de Nachtzwaluw een geschikt biotoop is. Maar het is goed om eisen aan jachtgebied te onderscheiden van de eisen die de vogel

Figuur 7. Het licht van lantaarns kan Nachtzwaluwen aantrekken omdat hier vliegende insecten voor hen beter zichtbaar worden. Tekening Maarten Smit in *Het Vogeljaar*. Bron: Maréchal, 1989b

aan zijn broedplaats stelt. Beiden moeten wel enigszins bij elkaar liggen, maar voedselvuchten van een kilometer ver zijn ook weer niet ongebruikelijk.

De vogel heeft korte pootjes en kan daarmee niet uit de voeten in hoog gras of oude heidestruiken, maar dit kan dus nog steeds prima jachtgebied vormen. Het is een groundbroeder die een klein stukje open en droge grond nodig heeft van minimaal 15-20 meter in diameter, om haar twee eieren op te leggen (Post, 1989). Tegelijk heeft de vogel ook open hemel nodig om in de schemer zijn prooien te kunnen spotten. En een paar berken en vooral grove dennen lijken de vogel te helpen gecamoufleerd de dag door te roesten. Maar overigens lijken de dieren op veel verschillende plekken succesvol te kunnen broeden: bosranden, kapvlaktes, open heidevelden, bossen met een open bladerdek, zandverstuivingen.

Aangezien dichte dennen- en loofbossen niet in dit rijtje staan en cultuurland evenmin (waarschijnlijk bij gebrek aan insecten en teveel verstoring), kan de ontginning en bebossing van heide-arealen en zandverstuivingen in de vorige eeuw (mogelijk gemaakt door de opkomst van kunstmest en aangemoedigd door de vraag naar houten palen voor de mijnbouw) zeker van invloed zijn geweest op de afname van de Nachtzwaluw in de vorige eeuw. Anderzijds is er een positieve invloed van de nabijheid van grasland gevonden (van Kleunen et al., 2012), waarschijnlijk als extra voedselgebied.

Omgekeerd kan het ontstaan van nieuwe open plekken, zoals verse kap-

vlaktes en door storm ontstane open vlaktes, een plotselinge opkomst van clusters van Nachtzwaluwen te zien geven (van den Berg & Stuart, 1989). En waarschijnlijk zijn de vogels gebaat bij het laten liggen van enig dood hout (Asseldonk & Boeren, 2007), wat schuilen en camouflage natuurlijk vergemakkelijkt. Het zou interessant zijn om verband tussen verse kapvlaktes met dood hout en de hoeveelheid beschikbaar voedsel (motten, kevers, boktorren) te kunnen leggen, want in dat geval zou het verband tussen kapvlaktes en de aanwezigheid van Nachtzwaluwen dus ook via deze derde factor (een verhoogd voedselaanbod) kunnen lopen.

Voor Zuid-Kennemerland is wel betoogd

Figuur 8. Geplagd duin (kapvlakte) in de Kennemerduinen, met veel zand en enkele dennen, geschikt broedbiotoop voor Nachtzwaluw en één van de plaatsen waar de Nachtzwaluw zomer 2018 is waargenomen. *Foto: Wim de Groot.*

dat de toenemende vergrassing (door stikstofdepositie en de daarop volgende inzet van grote grazers) geschikte broedplaatsen heeft doen verdwijnen (van den Berg & Stuart, 1989). De twee nieuwe territoria liggen beiden in gebieden die door afplagging weer zandig zijn gemaakt, wat dus wat mij betreft als een voorzichtig succesje van deze beheermaatregel mag worden gevierd (figuur 8). Dat de vogels nu pas verschijnen en niet al enkele jaren geleden kan simpelweg een kwestie zijn van dat de vogels over het hoofd gezien zijn. Maar ook is bekend dat het recente landelijke herstel vooral plaatsvindt door toename van de aantallen in gevestigde clusters, terwijl herkolonisatie van eerder verloren gegane broedplaatsen vaak niet meer of in ieder geval moeizamer plaatsvindt (van Kleunen et al., 2007).

‘Succesfactor’ drie: bedreigingen

Naast het ontbreken van voldoende voedsel en geschikt biotoop (belangrijke bedreigingen) zijn er ook specifieke extra bedreigingen te noemen.

Zo is de Nachtzwaluw als grondbroeder kwetsbaar voor verstoring door recreatie en predatie. Op een cameraval in

Overijssel werd bijvoorbeeld vastgelegd hoe een Havik twee jonge Nachtzwaluwen in enkele minuten als snack verorberde (figuur 9, Leemreide, 2012). Ook van Vos zijn predaties bekend (Bijlsma, 1989). Wellicht spelen in de AWD zelfs Damherten een rol, wie zal het zeggen? (zo zie je op <https://youtu.be/sQOQd-BLHrLk> hoe een Wapitihert een vogel verschalkt).

De nestplaatsen zijn tegelijk ook kwetsbaar voor verstoring door recreatie. De mate waarin dit gebeurt is onduidelijk, maar met name in het oosten van het land zijn de gebieden met hoge dichtheden Nachtzwaluwen doorgaans ook goed bereikbaar voor publiek. Cijfers ontbreken, maar met name als er buiten de paden gerecreëerd kan worden en honden toegestaan zijn lijkt dit nadelig voor de soort. De grote achteruitgang in de Loonse en Drunense duinen zou hier het directe gevolg van kunnen zijn (het publiek mag er overal struinen, ook met aangelijnde honden, ook 's nachts).

Los van deze directe recreatiedruk, is voor Engeland ook een verband gevonden tussen toenemende bebouwing en het verdwijnen van de Nachtzwaluw uit

Oproep: nachtzwaluw-tellers gezocht!

Zoals in bijgaand artikel te lezen valt, wordt het hoog tijd om eens preciezer te tellen hoeveel Nachtzwaluwen er in onze duinen broeden. Daarvoor willen we tellingen uitvoeren in mei, juni en juli 2019. Met name voor de telling rondom 17 juni 2019 (de precieze avond zal afhankelijk zijn van het weer) zijn we op zoek naar vogelaars die het leuk vinden om eenmalig op zoek te gaan naar het gesnor van de Nachtzwaluw. Het gebied zal minimaal de Amsterdamse Waterleidingduinen en het Nationaal Park Zuid-Kennemerland beslaan, maar wellicht dat we door samenwerking met andere werkgroepen het areaal van de telling nog verder kunnen uitbreiden.

De telling duurt van ongeveer vanaf zonsondergang tot ongeveer middernacht, waarbij je met zijn tweeën een afgesproken route fietst. Lijkt het je leuk om mee te doen, geef je dan op door een mailtje te sturen naar

wim.de.groot@kpnmail.nl

Figuur 9. Predatie van twee jonge Nachtzwaluwen (in cirkel) door Havik, vastgelegd op cameraval op 17 juni 2012. Bron: Leemreide, 2012.

nabijgelegen broedplaatsen (Liley & Klarcke, 2003).

Maar ook de verstoring door vogelaars moet niet onderschat worden, omdat juist deze categorie bewust naar de vogel op zoek is en daarvoor vaak de paden afaat. Er werd door tellers wel melding gemaakt van acht afzonderlijke bezoeken van andere vogelaars op één en dezelfde avond.

Aangezien de duingebieden doorgaans na zonsondergang niet vrij toegankelijk zijn, en de meeste mensen ook niet buiten de paden gaan, schat ik de invloed van recreatie in de duinen overigens wel van minder belang, maar ook hier zal de toename van bezoekersaantallen de soort in ieder geval niet verder helpen. Verder waren Nachtzwaluwen vaak verkeersslachtoffer. Ze kunnen in warme landen 's nachts aangetrokken worden door het nog warme asfalt en de insecten die daar weer op afkomen. Ik heb ze zelf in Afrika veel op wegen zien zitten. Er wordt gesuggereerd dat de aangeboren reflex om bij naderend gevaar te verstijven extra vaak slachtoffers maakt (Heinroth, 1909, in Maréchal, 1989b). Zelf heb ik ze overigens altijd wel op tijd op zien vliegen.

Tenslotte trekt de Nachtzwaluw weliswaar 's nachts, maar belandt hij toch jaarlijks met duizenden in de vangsten van jagers in de landen rond de Middellandse Zee (Maréchal, 1989b).

Discussie: relatie tussen trends en succesfactoren

Laten we de geconstateerde trend (zowel landelijk als voor de duinen) even grofweg samenvatten als: talrijk in de eerste helft van de vorige eeuw, daarna sterke afname tot 1970, waarna de soort vanaf 1990 weer lijkt op te krabbelen. Als we de besproken succesfactoren hier langs leggen ('correleren'), dan blijft het een complex beeld met veel onzekere factoren. Wat betreft de daling vóór 1970 en de stijging na 1990 kan per factor een aantal opmerkingen gemaakt worden:

Voedselaanbod: Dit kan vóór 1970 verslechterd zijn door verdroging van de Sahel. Sinds 1985 lijkt de neerslag en daarmee de vergroening en voedselaanbod in de Sahel zich te verbeteren.

Voor Nederland vertoont het voedselaanbod van motten en kevers een onduidelijk beeld. Het is in ieder geval niet duidelijk dat de teneur van achteruit-

gang in insecten ook invloed heeft op het voedselaanbod voor de Nachtzwaluw.

Biotoop: Vanaf begin vorige eeuw hebben bebossing én ontginning het geschikte biotoop voor Nachtzwaluwen verkleind. Dit zou de laatste decennia kunnen zijn verbeterd door ingrepen die de vergrassing en het dichtgroeien van open natuurgebieden tegengaan.

Bedreiging: Van de Havik is bekend dat zijn terugkomst als predator de laatste decennia grote impact op andere soorten heeft gehad, omdat het nu eenmaal een geduchte jager is. Zijn aantallen lijken de laatste jaren in de duinen weer iets af te nemen (figuur 10).

Zowel Vos als Havik en wellicht ook marters zullen ongetwijfeld belangrijke predatoren blijven.

Sinds 1950 is de recreatie enorm toegenomen, met de daarmee gepaard gaande verstoring van broedplaatsen. Met name de 'goed' ontsloten gebieden hebben hiermee te maken. De duinen kennen enorme bezoekersaantallen, maar het schadelijke effect op Nachtzwaluwen zal afhangen van hoe deze stroom in banen wordt geleid. Bij hoge dichtheden (meer dan 5 per 100 ha) zijn ook grote grazers schadelijk voor de nest-

plaatsen van deze grondbroeders (van Kleunen et al., 2012), waarschijnlijk door vertrapping.

Beheer

Bij het populaire beheerdoeltype 'begeleid-natuurlijk' (zoveel mogelijk 'niets doen', eventueel met inzet van grote grazers) zou er voor de Nachtzwaluw op gelet kunnen worden dat het areaal voldoende open blijft. Beheerders die deze Natura 2000-vogel een handje willen helpen zouden dus jaarlijks terugkerend kleine verse open plekken (15-30 meter doorsnee) in hun gebied kunnen aanbrengen, bij voorkeur onder een berk of den, als dergelijke plekken niet al toevallig door natuurlijke processen als verstuing, stormen en begrazing ontstaan zijn. En die plekken zouden dan, nu we toch bezig zijn, bij voorkeur uit het zicht of in een zone met weinig recreatie aangebracht moeten worden, om de kans op verstoring van broedplaatsen te verkleinen. Zonder dergelijke aanvullende maatregelen is het te verwachten dat de soort door het dichtgroeien van open plekken geschikte broedplaatsen verliest. Deze dichtgroei zal door de huidige stikstofdeposities extra snel plaatsvinden.

In Zuid-Kennemerland wordt voor het in toom houden van opslag van struiken en bomen gebruik gemaakt van ongeveer zes grote grazers per 100 ha (Schotse hooglanders, Konik paarden en pony's), plus een schaapskudde van 300 stuks. Daarnaast lopen er ca.15 Damherten per 100 ha (streefgetal, momenteel ligt dit aantal nog een aantal malen hoger). Hoewel open landschap in het belang van de Nachtzwaluw lijkt, is voor gebieden in Noord-Brabant een negatief effect aangetoond van dergelijke hoge dichtheden grazers. Bij dichtheden onder de vijf per 100 ha was juist wél sprake van een positief effect op de aantallen broedende Nachtzwaluwen (van Kleu-

Figuur 10. Index broedgevallen van Havik in Nederland; 1990 = 100% (bron: Netwerk Ecologische Monitoring, Sovon Vogelonderzoek Nederland & CBS)

nen et al., 2012). Maar ook liggen voorbarige conclusies op de loer: een ongeschikt broedgebied kan immers nog steeds een goed jachtgebied vormen?

Bijzondere vogel

En er valt nóg meer te vertellen! Nog even wat weetjes over deze bizarre vogel. Allereerst is de vogel natuurlijk beroemd om zijn perfecte camouflage (figuur 1). Daar vertrouwt hij volledig op en hij zal overdag pas op het allerlaatste moment zijn schuilplaats opgeven. De grote ogen leveren een 360 graden beeld wat de vogel natuurlijk helpt om roerloos te blijven zitten. Deze camouflage-strategie stelt de vogel bovendien in staat om zich nog een extra truc te permitteren: elke dag gaat de vogel over op een mini-winterslaap (*torpor*) met sterk verlaagde stofwisseling (dit kan hij ook voortzetten in slechte nachten met wind, kou of regen). Zo spaart hij tot 40% energie uit (Lane et al., 2004, in: van Kleunen et al., 2007) en vergroot daarmee zijn overlevingskansen. Ook de jongen beheersen reeds deze truc (Bijlsma, in: Teixeira, 1979).

Verder legt ze haar twee eieren in principe elk jaar op exact dezelfde plaats (Bijlsma, 1989). Bij een vroege start (eind mei, begin juni) kan twee weken na uitkomst van de jongen met een tweede legsel begonnen worden, dicht in de buurt van het eerste. Het mannetje neemt dan het eerste broedsel verder voor zijn rekening. Bij latere eileg (in juni) is er bij een deel van de vogels sprake van synchronisatie met de maancyclus: de eieren komen dan uit bij een jong wassende maan, wat de ouders de beste kansen geeft om hun jonge broed de eerste week door te helpen met een menu van muggen en ander klein grut (tijdens volle maan kan er -mits niet te dicht bewolkt- de hele nacht door gejaagd worden). Ook

komt deze synchronisatie met de maan weer precies goed uit met het tijdstip, ongeveer een maand later, dat de jongen uitvliegen en zelfstandig gaan jagen (in: van Kleunen et al., 2007).

Nog iets bizars: de middenteen bezit een langere nagel die is uitgegroeid in de vorm van een kammetje (figuur 11). De functie van dit teenkammetje is nog steeds onbekend (Maréchal, 1989b), maar aangezien ook reigers en Vorkstaartplevieren een dergelijk kammetje bezitten wordt vooral gedacht dat dit een hulpmiddel is voor het reinigen van veren, bij de Nachtzwaluw wellicht vooral de snorharen rond de bek.

Dat de vogel een mysterieuze en in vroeger tijden ook wel angstaanjagende verschijning was, heeft hem tal van volksnamen opgeleverd, zoals Geitenmelker, Dagslaeper, Windslikker, Mottenpakker, Vliegende Pad, Paduil, Ratelaar, Boomkikker en Nachtratel (Maréchal, 1989b).

Samenvattend

Het horen van die gekke ratel in de juninacht heeft mij tot dit kleine literatuuronderzoekje aangezet.

Mijn conclusie is een vermoeden dat de aantallen van deze soort stelselmatig onderschat worden, en ik zou niet weten waarom dat niet ook voor onze duinen zou gelden. Een gecoördineerd aantal tellingen met flink wat vrijwilligers zou hier (iets meer) uitsluitsel over kunnen geven.

Tevens voorspel ik dat de opmars van de Nachtzwaluw nog wel even voort zal duren, omdat de soort in opmars is in de duinen maar nog lang niet op een niveau is van een eeuw geleden, en de omstandigheden qua voedsel iets lijken te verbeteren. Averechtse invloeden (met name invloed van Havik, Vos en marters) kunnen deze opmars echter weer tot staan brengen. Mochten de

Figuur 11. Uit Maréchal (1989b): de foto toont “het geheimzinnige teenkammetje aan de nagel van de middenteen”.

aantallen verder toenemen dan is mijn verwachting dat de soort ook nog eens steeds makkelijker waar te nemen gaat worden, omdat ze hun territoria onderling luidruchtiger gaan verdedigen.

Op het gebied van terreinbeheer kan de Nachtzwaluw wellicht in de kaart worden gespeeld door elk jaar een aantal open plekken met kaal zand te creëren in de buurt van bomen. Of de Nachtzwaluw opnieuw een blijvertje gaat worden in onze duinen? We zullen het zien, en hopelijk vooral ook... horen.

Rest mij Hisko de Vries te bedanken voor het beschikbaar stellen van gegevens van waarneming.nl, Steve Geelhoed voor zijn commentaar bij een eerste versie, Rob Bijlsma voor het leveren van achtergrondartikelen en André van Kleunen voor het leveren van SOVON-gegevens over de duinen.

■ Wim de Groot
wim.de.groot@kpnmail.nl

Literatuur

- Asseldonk, E., & J. Boeren (2007). Nachtzwaluwen op de Meinweg, een succesverhaal met een keerzijde. *Natuurhistorisch Maandblad* jr.96 | 6.
- Berg, A. van den, & J.J. Stuart (1989). Het voorkomen van de Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus* in de duinen van Bloemendaal en Velsen en oorzaken van achteruitgang. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6)
- Bijlsma, R.G. (1989). Nachtzwaluwen *Caprimulgus europaeus* op de Zuidwest-Veluwe. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6)
- Dijk, A. van (2016). Nachtzwaluwen eind mei goed te inventariseren. Mededeling op SOVON-nieuws in <https://www.sovon.nl/nl/actueel/nieuws/nachtzwaluwen-eind-mei-goed-te-inventariseren>
- Kelvin et al. (2006). Rapid declines of common, widespread British moths provide evidence of an insect biodiversity crisis. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2006.04.020>
- Kleijn, D., R.J. Bink, C.J.F. ter Braak, R. van Grunsven, W.A. Ozinga, I. Roessink, J.A. Scheper, A.M. Schmidt, M.F. Wallis de Vries, R. Wegman, F. van der Zee & Th. Zeegers (2018). Achteruitgang insectenpopulaties in Nederland: Trends, oorzaken en kennislacunes. *Wur.nl*.
- Kleunen, A. van (2001). Reconstructie van broedvogelpopulaties van zeldzame broedvogels en kolonievogels in 1950 en 1998 ten behoeve van de Ecologische Kapitaal Index. SOVON onderzoeksrapport 2001/3. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- Kleunen, A. van, H. Sierdsema, M. van der Weide, C. van Turnhout & R. Vogel (2005). Soortbeschermingsplan Nachtzwaluw Noord-Brabant. SOVON-onderzoeksrapport 2005/09. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen.
- Kleunen, A. van, H. Sierdsema, M. Nijsen, V. Lipman & D. Groenendijk (2007). Het Jaar van de Nachtzwaluw 2007. SOVON-onderzoeksrapport 2007/10. SOVON Vogelonderzoek Nederland, Beek-Ubbergen. https://www.sovon.nl/sites/default/files/doc/Jaar%20van%20de%20Nachtzwaluw%202007_rap2007_10.pdf
- Kleunen, A. van, H. Sierdsema, M. Nijs-

- sen, T. Huigens & P. Wouters (2012). Ecologische monitoring Nachtzwaluw in Noord-Brabant in 2008-2010. Sovon-rapport 2012/43. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen.
- Kleunen, A. van (2018). Schriftelijke mededeling over broedgevallen in de duinstreek, op basis van gegevens uit SOVON.
  - Leemreize, P., et al. (2012). Verslag van onderzoek naar de nachtzwaluw in Oost-Gelderland en Overijssel. Jaarverslag 2012 St. Natuurbank Overijssel
  - Liley, D., & R.T. Klarcke (2003). The impact of urban development and human disturbance on the numbers of nightjar *Caprimulgus europaeus* on heathlands in Dorset, England. *Biological Conservation* 114 (2003) 219-230.
  - Maréchal, P. (1989a). Enige gegevens over het voorkomen en de trek van de Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus* in Europa en Afrika. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6).
  - Maréchal, P. (1989b). Over een aantal vooroordelen van de mens en moderne gevaren voor Nachtzwaluwen *Caprimulgus europaeus*. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6).
  - Maréchal, P. (1989c). Reeds eeuwenlange discussie over de functie van het teenkammetje van de Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus*. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6).
  - NPZK-site (2017). Broedvogels Nationaal Park Zuid Kennemerland 1996-2017 <http://www.eco-on-site.nl/mirrors/pwn-puur-natuur/pwn-broedvogels/NPZK/site9611/spec/s11040.htm>.
  - Post, F. (1989). Het voorkomen van de Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus* in het midden van Noord-Brabant. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6).
  - Schultz, H. (1988). Erstnachweis einer Ziegenmelkerbrut im Kreis Bernburg. *Der Falke* 35 : 417.
  - Teixeira, R.M. (1979). Atlas van de Nederlandse Broedvogels.
  - Slaterus, R., & M. Klemann (2018). Broedvogels van Nationaal Park Zuid-Kennemerland in 2016-2017. Sovon-rapport 2018/03. Sovon Vogelonderzoek Nederland, Nijmegen
  - Thijsse, J.P. (1904). Nederlandsche vogels in hun level geschetst. *Het Vogeljaar* 1904, in https://www.dbnl.org/tekst/thij015voge01_01/thij015voge01_01_0027.php.
  - Timmerman, A. (1989). De Nachtzwaluw *Caprimulgus europaeus* van 1950 - 1971 in Nederland. *Het Vogeljaar*, jr. 37 (6).
  - Wigman, A.B. (1912). Over de nachtzwaluw. *Levende Natuur* 17: 24-30.
  - Zwarts, L., Bijlsme, R.G., Kamp, J. van der & Wymenga, E. (2009). *Living on the edge: wetlands and birds in a changing Sahel*. KNNV Publishing, Zeist, The Netherlands